

Kitap Tanıtım ve Değerlendirme/Article Information: Book Review

KÂŞGARLI MAHMUD VE DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK (BİLAL KEMİKLİ – MEHDİN ÇİFTÇİ)

Mahmud Al-Kashgarî and Dîwān Lughāt Al-Turk (Bilal Kemikli – Mehdi Çiftçi)

Dr. Selim ÜMÜTLÜ

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı
selimumutlu53@gmail.com
Çorum/TÜRKİYE
ORCID

Geliş Tarihi / Received Date: 15.07.2025
Kabul Tarihi / Accepted Date: 26.09.2025
Yayın Tarihi / Published Date: 25.10.2025

Atıf/Citation

Ümütlü, Selim. "Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâtî't-Türk". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* [Journal of Academic Literature] 11/23 (Güz 2025), 750-758..

10.28981/hikmet.1742783

Hakem Değerlendirmesi:

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Kör Hakem

Çıkar Çatışması:

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek:

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Benzerlik Taraması:

Bu makale turnitin programında taranmıştır.

Etik beyan:

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Lisans:

CC BY-NC 4.0

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve

Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE

(Committee on Publication Ethics)'un

Editör ve Yazarlar için yayımlanmış

olduğu uluslararası standartlar dikkate

alınmıştır.

ÖZ

Bilal Kemikli ve Mehdi Çiftçi editörlüğünde hazırlanan Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâtî't-Türk adlı eser, Aralık 2024'te Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na yayımlanmıştır. Söz konusu kitap, 2024 yılının UNESCO tarafından "Dîvânü Lügâtî't-Türk Yılı" ilan edilmesi münasebetiyle yazılışının 950. yılında esere yeniden dikkat çekmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaca matuf olarak farklı akademik disiplinlerde uzmanlaşmış 28 bilim insanı çalışmaya katkı sağlamıştır. 562 sayfadan oluşan kitapta, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünü merkezine alan 27 özgün çalışma yer almaktadır. Bu çalışmalarda eserin ait olduğu muhit, bulunuş süreci ve neşirleri ele alınmıştır. Kâşgarlı'nın eseri telif etmesindeki saikler ile dönemin siyasî ve toplumsal arka planı ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Müellifin Arap dili üzerindeki yetkinliği, Arapça unsurlardan ve Arap sözlükçülüğünden ne ölçüde yararlandığı örneklerle açıklığa kavuşturulmuştur. Tarih, sosyoloji, sanat, dil ve edebiyat alanlarında gerçekleştirilen disiplinler arası okumaların neticesinde önemli tespitlere ulaşılmıştır. Eserin "din dili" inşasındaki rolü ve İslamiyet'le birlikte dönüşen zihniyet yapısını yansıtmaya biçimi de dikkatle analiz edilmiştir. Tüm bu nitelikleriyle kitap, alandaki önemli bir boşluğu doldurmanın yanı sıra disiplinler arası yaklaşımlara dayanan yeni çalışmalara da öncülük etme potansiyeli taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügâtî't-Türk, Türkçe, Sözlük

ABSTRACT

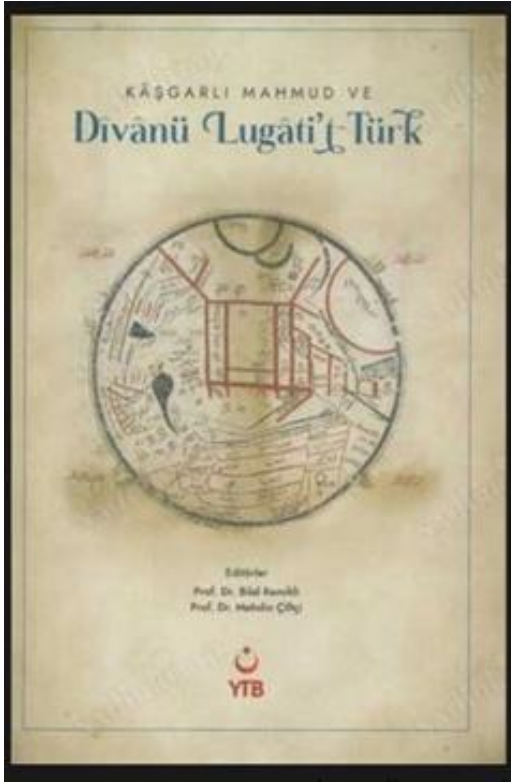
Mahmud Al-Kashgarî and Dîwān Lughāt Al-Turk, edited by Bilal Kemikli and Mehdi Çiftçi, was published by the Presidency for Turks Abroad and Related Communities in December 2024. This study was prepared to draw attention to the work in the 950th year of its writing on the occasion of the declaration of 2024 as the 'Year of Dîwān Lughāt al-Turk' by UNESCO. For this purpose, 28 scientists specialised in different academic disciplines contributed to the book. Consisting of 562 pages, the book includes 27 original studies centred on Mahmud Al-Kashgarî's dictionary. In these studies, the neighbourhood of the work, its discovery process and its editions are discussed. The motives behind Kashgarî's composition of the work and the political and social background of the period are presented in detail. The author's competence in the Arabic language and the extent to which he utilised Arabic elements and Arabic lexicography are clarified with various examples. As a result of interdisciplinary readings in the fields of history, sociology, art, language and literature, important findings have been reached. The role of the work in the construction of the 'language of religion' and the way it reflects the mentality that transformed with Islam have also been carefully analysed. The book has the potential to fill an important gap in the field as well as pioneering new studies based on interdisciplinary approaches.

Keywords: Mahmud Al-Kashgarî, Dîwān Lughāt Al-Turk, Turkish, Dictionary

KİTABİYÂT/BOOK REVIEW

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâti’t-Türk

Editörler: Bilal Kemikli, Mehdi Çiftçi

Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, Ankara,
2024, 562 s. ISBN: 978-975-17-6077-7

Kâşgarlı Mahmud’un (ö. 1090) 1072 yılında yazmaya başlayıp 1074 yılında tamamladığı *Dîvânü Lügâti’t-Türk*, Türklerin âdet, gelenek ve göreneklerinden devlet teşkilatlarına, sosyal ve ekonomik hayatlarından dinî inançlarına ve sanat anlayışlarına varıncaya kadar pek çok alanda bilgiler içeren kıymetli bir eserdir. Bünyesinde barındırdığı vesika değeri taşıyan bu bilgiler, onu bir sözlük olmanın ötesine taşıyarak esere “Türk kültürüne dair ansiklopedik bir kaynak” hüviyeti kazandırmıştır. Karahanlılar döneminde (840-1212) İslâm medeniyet havzasına dâhil olan Türklerin Arap ve İran milletleri kadar köklü bir dile ve kültüre sahip olduğunu göstermek isteyen Kâşgarlı; türün Arapçadaki benzer örneklerini incelemiş ve eserini uzun gözlem ve

araştırmaların neticesinde kaleme almıştır. Müellif eserini sav, sagu, koşuk ve destan örnekleriyle desteklemiş; ayet, hadis ve Arapça beyitlerle de zenginleştirmiştir. O, Türkçenin söz varlığını etraflıca ortaya koymakla kalmamış; arka planda Müslüman Türk milletinin zihin yapısının ve hayat tasavvurunun da bir resmini çizmiştir. Böylece Türk dili ve kültürü için kurucu bir metin tesis etmeyi ve kendisinden sonrakilere hazine değerinde bir dil yâdigarını miras bırakmayı başarmıştır.

Dîvânü Lügâti’t-Türk, bir sözlük ve dil bilgisi kitabı olmasının yanı sıra 11. yüzyılda yaşamış Türk topluluklarının hayatını çeşitli boyutlarıyla yansıtan ve bu yönüyle pek çok bilim dalının ilgi alanına giren bir eserdir. Ne var ki eser üzerine bugüne kadar yapılmış araştırmalara bakıldığında bunların kahir ekseriyetinin dil ve edebiyat konulu çalışmalar olduğu görülür. Dolayısıyla eserin farklı disiplinlerce farklı perspektiflerden ele alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. 2024 yılının *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ün yazılışının 950. yılı olması ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından “Dîvânü Lügâti’t-Türk Yılı” olarak ilan edilmesi eserin çeşitli boyutlarıyla yeniden gündemimize taşınmasına ve eser üzerine yeni çalışmalar yapılmasına vesile olmuştur. Bu çalışmalardan biri de Bilal Kemikli ve Mehdi Çiftçi’nin

HİKMET - ۛ

HİKMET - Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]

YIL 11, SAYI 23, GÜZ 2025

ISSN: 2458 - 8636

editörlüğünde hazırlanan ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığınca yayımlanan “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı eserdir. Sosyoloji, Mantık, İslâm Felsefesi, İslâm Tarihi, İslâm Sanatları, Türk-İslâm Edebiyatı, Türk Din Musikisi, Eski Türk Dili, Türk Halk Bilimi, Arap Dili ve Belagati, Dinler Tarihi, Hadis, Tefsir, İslâm Hukuku alanlarında faaliyet gösteren 28 akademisyenin incelemelerinden oluşan eser, disiplinler arası bir yaklaşımla hazırlanması hasebiyle alandaki önemli bir boşluğu doldurmuş ve kendisinden sonra hazırlanacak çalışmalara da örnek teşkil etmiştir. Çalışmanın dijital hâlini Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığının internet sitesinden ücretsiz olarak indirmek mümkündür.

“Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı kitabın başında “Bu eser, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ü ilim ve kültür hayatımıza kazandıran son devir kitap meraklılarından Diyarbakırlı büyük âlim Ali Emîrî Efendi’ye ithaf edilmiştir.” (s. 9) denilerek bir ithaf sayfasına yer verilmiştir. Bu sayfanın akabinde Sunuş, Takdim ve Ön söz kısımları bulunmaktadır. Bu kısımları giriş bölümü ve tematik özellikleri dikkate alınarak başlıklandırılan dört ana bölüm izler. Giriş bölümünde 1, “Eser, Neşir ve Muhit” başlığıyla verilen birinci bölümde 6, “Dil, Kültür ve Zaman” başlığıyla verilen ikinci bölümde 9, “Tarih, Sosyoloji ve Sanat” başlığıyla verilen üçüncü bölümde 6, “Din Dili ve Belleğin İnşası” başlığıyla verilen dördüncü bölümde ise 5 çalışmaya yer verilmiştir. Kitapta yer alan toplam çalışma sayısı 27’dir. Bu çalışmalardan 26’sı tek yazar tarafından, biri ise iki yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kitabın “Sunuş” yazısı T.C. Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy tarafından kaleme alınmıştır. Sayın Bakan, yazısında *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün Türkçemizi din ve siyaset dili olarak inşa ederek Türk milletinin tarih sahnesinde ilerleyişine teorik bir kaynak oluşturduğunu vurgulamış; bu değerli mirasın sahiplenilmesinin ve gelecek nesillere aktarılmasının öneminden bahsetmiştir. Projeyi destekleyen ve eserin basımını üstlenen kurum adına YTB başkanı Abdullah Eren de “Takdim” başlıklı bir yazıyla esere katkı sağlamış, yazısında söz konusu projenin “eser ve müellifi üzerine yeniden düşünmemize ve onu günümüzün düşünce ve tasavvurlarıyla yeniden okuyup umurun dikkatine sunmamıza” (s. 13) imkân tanıyacağını ifade etmiştir. Bu yazıyı takip eden “Ön Söz” bölümünü kitabın editörlerinden Bilal Kemikli kaleme almış, burada *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün ilim, kültür, sanat ve düşünce hayatımızın kurucu metinlerinden biri olduğuna dikkat çekmiştir. Yazar, Kâşgarlı’nın mevzubahis eserinin Türkçenin yönetici/siyaset dili olarak gelişmesine sağladığı katkıya değinmiş; eser üzerine daha önce yapılan çalışmalara atıfta bulunarak disiplinler arası okumalarla eseri yeniden dikkate sunmanın gerekliliğinden bahsetmiştir. Bu bölümde verilen bilgilere göre farklı disiplinlerde yetişmiş ilim adamlarının katkılarıyla hazırlanan “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk” projesi Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığınca destek görmüştür. Proje tasarlanırken bir “bey” ve “âlim” olarak Kâşgarlı’nın eserini kaleme alma sürecine, bu süreçte yararlandığı kaynaklara ve eserin Türk-İslâm coğrafyasındaki etkilerine yer verilmiştir. Bu bölümde eserin yapısına ve mahiyetine dair verilen bilgileri şu şekilde özetlemek mümkündür: Giriş bölümünde bahis konusu projeye ve esere yaklaşım felsefesi ortaya konulmuştur. Birinci bölümde eserin müellifi, dönemi ve içinden geldiği muhiti ele alan araştırma metinlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde eserin dil, kültür ve zamanı içinde gelişen edebî hayata ve türlere dikkat çekilmiştir. Üçüncü bölümde esere tarih, sanat ve sosyoloji bilimlerinin

penceresinden bakılmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise Kâşgarlı’nın din dili kurma çabaları okuyucuların dikkatine sunulmuştur. Bu bölümlerde yer alan çalışmalarda işlenen konulara ve ortaya konulan tespitlere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Kitabın ana başlıklarının verildiği sayfalarda *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ten alıntılanan özlü bir söze yer verilmiştir. “Giriş” başlığının bulunduğu sayfada yer alan epigraflar, “Sınanmasa arkısar, sakınmasa utsukar.” (İnsan bir şeyi sinamazsa aldanır, işin başında düşünmezse kaybeder.) şeklindedir. Bu bölümde yer alan tek çalışma eserin editörlerinden Bilal Kemikli tarafından kaleme alınmıştır ve “Kâşgarlı Mahmud Ne Yapmak İstedi?” başlığını taşımaktadır. Zikredilen başlık, aynı zamanda çalışmada cevap aranılan soruyu teşkil eder. Yazara göre Kâşgarlı Mahmud, Arapça ve Farsçanın tahakkümüne karşı Türkçenin köklü bir dil olduğunu ve bu vasfıyla İslâm’ın taşıyıcı dillerinden biri olma hüviyetine sahip bulunduğunu ortaya koymayı kendine vazife bilmiş ve vazifesini hakkıyla yerine getirmiştir. Bu açıdan o, “muktedir bir müellif”tir. Aynı zamanda tarihî süreçte pek çok eserde adının geçmesi hasebiyle de “meşhur” bir müelliftir. Bütün bunlara rağmen kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaması ise onun “meçhul” bir müellif olarak tavsif edilmesine sebep olmuştur. Çalışmada Kâşgarlı Mahmud’un salt Türkçe bir sözlük hazırlamak yerine Arapçayı tercih etmesinden hareketle önemli bir saptama yapılmış; onun başta yönetici Abbâsî ailesi olmak üzere Arapça bilen bütün âlimlere hatta Türk ve İslâm muarızları olan bütün bir kesime hitap ettiğinin altı çizilmiştir. Bu bakımdan Kâşgarlı’nın eseri, tıpkı Firdevsî’nin (ö. 1020[?]) *Şeh-nâme*’si gibi mevâlî politikalarını bertaraf eden bir eserdir. Yazara göre Kâşgarlı Mahmud, eserini çeşitli cereyanlara maruz kalan Bağdat hattında Türklere ve Türkçeye duyulan ihtiyaca binaen kaleme almış; “İslâm’ın askerleri” olarak hizmet gören Türklerin dilini öğretme gayesi gütmüş, samimi bir Müslüman münevveridir.

Kitabın “Eser, Neşir ve Muhit” başlıklı birinci bölümünde epigraflar olarak “Yalnuğ oğlu yôkadur, edgü atı kalır.” (Âdemoğlu ölüp gider, iyiliksever biriye geride namı kalır.) ifadelerine yer verilmiştir. Bu bölümde 6 çalışma bulunmaktadır. Bunların ilki “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Yazıldığı Dönemin Genel Özellikleri (Siyasî ve Sosyal Tarih)” adını taşır. Söz konusu çalışma Nurullah Yazar ve Yağmur Hınız tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmada *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün yazıldığı dönemin siyasî koşulları ve tarihsel arka planı sunulmuştur. Bu dönemde Bağdat’ta giderek zayıflayan Abbâsî hilafetinin siyasî otoriteye meşruiyet sağlayan sembolik bir makama dönüşmesi, Selçukluların ve diğer Türk devletlerinin Kâşgar’dan Anadolu’ya uzanan bir coğrafyada Türk hakimiyetini tesis etmelerinden söz edilmiştir. Bütün bu tarihsel şartların bir sonucu olarak Kâşgarlı Mahmud Araplara ve İranlılara artık Türkler tarafından yönetildikleri gerçeğini hatırlatmış, bunun yanı sıra Türk dilini ve kültürünü hafife alan kimselere bu algının yanlış olduğunu göstermeye gayret etmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, Türklerin söz konusu siyasî hakimiyetlerini ve tebaa nezdindeki saygınlıklarını pekiştirmelerinin “kültürel meşruiyet” ile mümkün olacağı belirtilmiş ve eserin bu bağlamdaki önemi vurgulanmıştır. Birinci bölümün ikinci çalışması, Seyfettin Erşahin tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ü Ortaya Çıkaran Kültürel Muhit”tir. Yazar, konuya/esere “kültür değişimi” kavramı üzerinden yaklaşmış ve muhitten müellife doğru giden bir okumayla İslâm dünyasının o günkü durumunu ve Türklerin İslâmî muhite girişini Karahanlılar (840-1212) özelinde ele almıştır.

Yazara göre Kâşgarlı Mahmud, döneminin gerçeklerinden yola çıkarak İslâm dünyasının siyasî-askerî alanda olduğu gibi kültürel bakımdan da Müslüman Türklere teslim olmalarını önermiştir. Birinci bölümün üçüncü çalışması, Bedri Mermutlu tarafından kaleme alınan “Bir Tarih ve Edebiyat Araştırmacısı Olarak Ali Emîrî Efendi”dir. Yazar, bu çalışmada öncelikle Ali Emîrî Efendi’nin (ö. 1924) yaşadığı dönemdeki ilmî ortamdan söz etmiş; akabinde onun kitaplarla olan ünsiyetini ve kültürel hafızamızı korumak için gösterdiği olağanüstü çabayı ele almıştır. Birinci bölümün dördüncü çalışması, Erhan Salih Fidan tarafından kaleme alınan “Yitiğini Bulan Millet: Neşriyât Âleminin Penceresinden Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Bulunuşu”dur. Yazar, çalışmasında *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün bulunuş sürecine odaklanmış ve bu sürecin neşriyât âlemine yansımalarını ele almıştır. Türk dili ve kültürü açısından paha biçilmez bir eserin bulunuş ve neşrinin hazırlanış süreci, doğal olarak birtakım riskleri de bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmada bu süreçte yaşanan zorluklar anekdotlar eşliğinde anlatılmış, eserin matbuat âleminde ve ilmî çevrelerde uyandırdığı heyecana temas edilmiştir. Birinci bölümün beşinci çalışması, Melek Dikmen tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk Neşirlerine Dair Bir İnceleme”dir. Yazar, girişin akabinde gelen ilk bölümde *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün Türkiye Türkçesinde bugüne kadar yapılmış neşirlerini ve tercümelerini kronolojik olarak sıralamış ve bunlar hakkında muhtasar bilgiler vermiştir. Baskısı yapılan çalışmaların yanı sıra yarım kalmış veya neşredilememiş pek çok çalışmanın da adlarını zikretmiştir. Yazının ikinci bölümü, eserin çeşitli dil ve lehçelere yapılan çevirilerine tahsis edilmiştir. Sonuç bölümünde “birtakım siyasî faktörler ve dönemseller olaylar sebebiyle bazı tercümelerin yakılıp imha edildiği, eser üzerinde çalışma yapanların hapse atılmış ya da şehit edilmiş” oldukları (s. 132) bilgisi verilmiştir. Birinci bölümün altıncı çalışması olan “Dîvânü Lugâti’t-Türk Arap Dünyasında Ne Kadar Tanınıyor?”, Ahmet İhsan Dündar tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, çalışmasında Kâşgarlı Mahmud’un eserinde öncelikli hedef kitle olarak Arapların ve Arapça bilenlerin seçilmesine dikkat çekerek eserin Arap dünyasındaki tanınma düzeyini belirlemeye gayret etmiştir. Kitabın ilk bölümünde yer alan 6 çalışmadan hareketle şunları söylemek mümkündür: Müelliflerin binbir güçlükte kaleme aldığı eserler; yazıldığı dönemin ilmî, siyasî ve sosyal hayatından bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, yazarına olduğu kadar yazıldığı döneme de ait bir eserdir. Öte yandan bir kültür hazinesi niteliği taşıyan böylesine değerli eserlerin edebiyat tarihine kazandırılması; büyük emek ve fedakarlıkları da beraberinde getiren, ilerlemenin ancak adanmış ruhlarla mümkün olduğu zahmetli bir süreçtir.

Kitabın “Dil, Kültür ve Zaman” başlıklı ikinci bölümünde epigraf olarak “Tikmeginçe ünmes, tilemeginçe bulmas.” (Ağaç dikilmeyince bitmez, elde edilmek istenen şey aranmayınca bulunmaz.) ifadelerine yer verilmiştir. Bu bölümde 9 çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Mustafa S. Kaçalın’ın kaleme aldığı “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Tercüme Zorluğu ve Eserden Bugünkü Türkçeye Katkılar” başlıklı çalışmadır. *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün mütercimlerinden biri olan yazar, çalışmasında *Dîvân* çalışmalarına katkı sunabilecek birtakım notlara yer vermiştir. Yazının ilk bölümünde mütercimlerin yaşayabileceği güçlükler, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te madde başı olarak yer alan *zargunc-mud* ve *muyân* kelimeleri üzerinden örneklendirilmiştir. İkinci kısımda ise eserde geçen bazı kelimelerin ses ya da anlam düzeyindeki değişim serüvenlerine değinilmiştir. Yazar, Kâşgarlı’nın eserinden verdiği örneklerden hareketle önemli bir tespitte bulunmuştur:

هَيْكَمَت - Һикмет - ۛ

“...yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulma gibi bir uğraştan önce Türkçenin âbidevî eserleri okunmalı, okutulmalı, güzelce incelenmelidir.” (s. 162) İkinci bölümün ikinci çalışması, Seydi Kiraz tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Nazım Biçimleri ve Türleri Üzerine Bir Değerlendirme”dir. Yazar, çalışmasında *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ün önemini anlatan bilgileri özet hâlinde vermiş; akabinde eser içinde yer alan manzumelerin nazım biçimleri ve türlerine dair bir tasnif denemesinde bulunmuştur. Çalışma, “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*’teki bütün şiirlerin nazım biçimi ve türünün ilk kez toplu olarak ele alınması” bakımından önem taşımaktadır. İkinci bölümün üçüncü çalışması, Edibali Karabıyık tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’teki Mental Fiiller”dir. Yazar, çalışmasının ilk bölümünde “mental fiil” kavramı hakkında bilgiler vermiş; ikinci bölümde ise *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te geçen mental fiillerin tespitini ve tasnifini yapmıştır. Bu kapsamda, eserde yer alan 3477 fiil mental fiil teorisi açısından incelenmiş ve bu fiillerden 419 tanesi mental fiil olarak değerlendirilmiştir. Son olarak bahis konusu mental fiillerin yapı özelliklerine değinilmiş ve Anadolu ağızlarında kullanılmaya devam eden mental fiiller tablo hâlinde sıralanmıştır. İkinci bölümün dördüncü çalışması, Nevin Karabela tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Arapça Sözlük Biliminin Etkisi”dir. Yazar, Kâşgarlı Mahmud’un Türkçe ile Arapça arasında yaptığı karşılaştırmaları başlıklar hâlinde sınıflandırmış ve konuyu eserden verdiği örnekler eşliğinde sunmuştur. Kâşgarlı Mahmud’un “eserindeki sistemi Arapça kelime yapısına uygun hazırlaması, Arapça terimler kullanması, istişhad yöntemine başvurması, Türk illerine seyahatler yaparak dil malzemesi toplaması” (s. 226) gibi hususlar onun Arap sözlükçülüğünden faydalandığını gösteren örnekler olarak sıralanmıştır. İkinci bölümün beşinci çalışması, Soner Gündüzöz tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Arapça Referansları ve Teorik Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme”dir. Yazar, çalışmasının ilk bölümünü, Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğünü oluştururken niçin Halîl b. Ahmed’in *Kitâbü’l-‘Ayn*’ında uyguladığı anagram sistemini tercih etmediği hususuna ayırmıştır. Bahis konusu sistem hakkında bilgi vermiş ve müellifin bu eserden ne düzeyde etkilendiğine açıklık getirmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında, Kâşgarlı Mahmud’un yararlanmış olabileceği diğer sözlük sistemleri listelenmiş; devamında eserin referans ağı ve teorik düzeydeki göndermeler üzerinden müellifin beslendiği kaynaklar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümün altıncı çalışması, Sabri Türkmen tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta İstişhad Bağlamında Arapça Şiirlerin Tahlili”dir. Yazar, çalışmasında eserde geçen Arapça beyitlerin *istişhad* bağlamında ne şekilde kullanıldığını ortaya koymuştur. Çalışmada, Kâşgarlı Mahmud’un bu kapsamda başvurduğu 13 Arapça beytin hangi şaire ve döneme ait olduğu tespit edilmiş, şahitler üzerinde durulmuş ve beyitlerin zikredilme nedenleri açıklanmıştır. Söz konusu beyitlerin “her iki dil arasındaki benzerliğe, anlam ve kültürel yakınlığa ışık tuttuğu” (s. 256) hususunun altı çizilmiştir. İkinci bölümün yedinci çalışması, İbrahim Emre Özdoğan tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Geçen Arap Atasözü ve Deyimlerinin Leksikolojik ve Semantik Analizi”dir. Yazar, çalışmasının ilk bölümünde Türkçede *tanıklama*, Arapçada ise *istişhad* olarak bilinen kavramın mahiyetine ve tarihçesine temas etmiştir. Sonrasında *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te bulunan 4 Arapça atasözü ile 10 Arapça deyim tahliline geçmiştir. Böylece Kâşgarlı Mahmud’un Arapça atasözlerini ve deyimleri eserine alarak iki dil arasında nasıl “anlam köprüleri” kurduğu somut örneklerle izah edilmiştir. İkinci bölümün sekizinci çalışması, Erhan Çapraz tarafından kaleme alınan “Halk

Kültürü Açısından Dîvânü Lugâti’t-Türk”tür. Yazar, çalışmasında Ali Emîrî Efendi’nin “Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır.” şeklindeki sözlerini alıntılararak başlamıştır. Giriş bölümünde *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’ü bir töreli edebiyat eseri olarak okumanın imkânından söz edilmiş; ilerleyen bölümlerde ise *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te yer alan inanç, ahlak, tababet, ziraat, mutfak, oyun gibi hayatın çeşitli alanlarına dair unsurlar “Töreli Türk Edebiyatı” anlayışıyla incelemeye tâbi tutulmuştur. İkinci bölümün dokuzuncu çalışması, İsmail Latif Hacinebioğlu tarafından kaleme alınan “Mantıksal Analiz Açısından Kavram ve Hüküm: Dîvânü Lugâti’t-Türk ya da Lugattan Lisana Dilin Mantıksal Haritasına Dair”dir. Yazar, çalışmasında “mantıksal analiz” kavramını açıkladıktan sonra lisan-lugat ilişkisine dikkat çekmiş ve sözlüklerin “dili meydana getiren anlam ve hükümlerin oluşumuna ve yeniden üretimine (s. 306) olan katkısına değinmiştir. Çalışmada, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’e mantık ilminin nazarından bakılmış ve bu hususta araştırmacılara bazı öneriler sunulmuştur. Kitabın ikinci bölümünde yer alan altı çalışma, Kâşgarlı’nın *Dîvân*’ını anlama ve anlamlandırma sürecinde okuyuculara farklı pencereler açmıştır. Öte yandan bu bölümden şu mesaj da çıkarılabilir: Eserle ilgili ezber ve klişe değerlendirmelerin ötesine geçmek ancak derinlemesine okumalar yapmak ve dikkati elden bırakmamak ile mümkündür.

Kitabın “Tarih, Sosyoloji ve Sanat” başlıklı üçüncü bölümünde epigraf olarak “Öd keçer kişi tuymas; yalnuk oğlu mengü kalmas.” (Zaman geçer, insan duymaz; insanoğlu sonsuza dek yaşamaz.) ifadelerine yer verilmiştir. Bu bölümde 6 çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki olan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’e Göre İlk Müslüman Türk Devletlerinde Devlet Teşkilatı”, Mehdi Çiftçi tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmada, başlıkta belirtilen konuyla ilgili sözlükte yer alan temel kavramlar tespit edilmiş ve bunlar belirlenen başlıklar altında değerlendirilmiştir. Türklerin savaşçı özelliklerinin bir sonucu olarak *Dîvân*’da ordu ve askerlik hakkında çok sayıda kelimenin yer aldığı, adli teşkilatla ilgili olarak ise en çok cezalandırma yöntemlerine dair kelimelerin geçtiği belirtilmiştir. Üçüncü bölümün ikinci çalışması, Nuran Öztürk tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Tarihî ve Efsânevî Şahıslar Hakkında Bir Değerlendirme”dir. Çalışmada ilk olarak eserin yazıldığı dönemdeki tarihî koşullar ile eserin yazıldığı çevrede Türklerin ve Türkçenin durumundan bahsedilmiş; akabinde eserde yer alan tarihî ve efsanevî şahıslar birtakım bilgi ve açıklamalar eşliğinde verilmiştir. Üçüncü bölümün üçüncü çalışması, Okan Uzunöz tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Kölelik Olgusu”dur. Çalışmada, Kâşgarlı’nın sözlüğünde geçen kölelikle ilgili kelime ve anlatımlar odağa alınmıştır. Bu kapsamda, eserde köle anlamında kullanılan kelimeler tespit edilmiş; bunlardan hareketle kölelerin vasıfları, köle sahibi olma, kölelerin azad edilmesi gibi uygulamalara değinilmiştir. Üçüncü bölümün dördüncü çalışması, Ergün Yıldırım tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’te Türklerin Sosyolojisi”dir. Yazar, çalışmasının ilk bölümünde Kâşgarlı Mahmud’un “Türkçenin evini ümmetin evine dönüştürmesi”ne (s. 371) ve “Türklerin topyekün konar-göçer veya yerleşik yapıya sahip olmadıkları” (s. 372) hususuna dikkat çekmiştir. Kâşgarlı’nın Türk dili ve kültürüne yaptığı hizmetlerden hareketle onu “Türkçü” olarak tanımlamanın anakronik bir yaklaşım olduğunu belirtmiş ve Kâşgarlı’ya bu rolü tarihin ve sosyal şartların verdiği gerçeğini vurgulamıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde çeşitli başlıklar açılıp eserden örnekler verilerek Türklerin sosyolojisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümün beşinci çalışması, Sâlime Berâ Temür tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ü Sanat Terimleri Açısından

Yeniden Okumak”tır. Çalışmada, sanat terimleriyle ilgili olarak eserde geçen kelimeler mimari, sanat, tekstil, renk, seramik, ziynet ve yazı kültürü olmak üzere yedi kısım hâlinde tasnif edilmiş ve bu terimlerin günümüze bakan yönleri Türkçe ve sanat terminolojisi açısından değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümün altıncı çalışması, Mustafa Said Akdoğan tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Geçen Mûsikî ile İlgili Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme”dir. Çalışmada, eserde geçen mûsikî ile ilgili kelimeler tespit edilmiş ve bu kelimelerden hareketle dönemin mûsikîsi, mûsikîyi icra eden kişiler, kullanılan enstrümanlar, icraların gerçekleştirildiği ortamlar ile mûsikînin hangi amaçlara matuf olarak kullanıldığı meseleleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde yer alan altı makalede, farklı disiplinlerin birikimlerinden yararlanılmış; zaman-toplum-sanat üçgeninde bir sınır çizilerek okurun eserden yeni anlamlar çıkarması sağlanmıştır.

Kitabın “Din Dili ve Belleğin İnşası” başlıklı dördüncü bölümünde epigraf olarak “Ula bolsa yol azmas; bilig bolsa söz yazmas.” (Çölde yol işareti varsa yoldan şaşılmaz, kişide akıl varsa konuşmasında hataya düşmez.) ifadelerine yer verilmiştir. Bu bölümde 5 çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki, Hidayet Peker tarafından kaleme alınan “Bir Din Dili İnşa Etmek: Dîvânü Lugâti’t-Türk ve Döneminde Türkçe Din Dili” adlı çalışmadır. Çalışmada, Türklerin tanrı tasavvurlarına ve “Tek Tanrı” inancına sahip olmalarının İslamiyet’i kabul edişlerindeki kolaylaştırıcı rolüne değinilmiştir. İranlıların kendi kadim kültürlerini koruyup İslâmî unsurları millîleştirdikleri, Türklerde ise dönüştürmeden ziyade dönüşmenin söz konusu olduğu hususu vurgulanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Dede Korkut Hikâyeleri*’nde yer alan dinî terimlerden bazıları incelenmiştir. Dördüncü bölümün ikinci çalışması, Ahmet Türkan tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Geçen Dinler ve Dinî Kavramlar Üzerine Bir Değerlendirme”dir. Çalışmada, ilk olarak eserin yazılış amacına ve önemine değinilmiş; ardından iki ana başlık açılarak eserde geçen dinlere ve dinî inançlara temas edilmiştir. Dördüncü bölümün üçüncü çalışması, Ahmet Yıldırım tarafından kaleme alınan “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Peygamberlik ve Hz. Muhammed (s.a.) Anlayışı”dır. Çalışmada dönemin tanrı ve nübüvvet anlayışına değinilmiş, eserde adı geçen peygamberler zikredildikten sonra Hz. Muhammed (s.a.) için ayrı bir başlık açılmıştır. *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te “...Hz. Muhammed’e (s.a.) karşı sevgi ve O’na uymada bir bilincin olduğu...” (s. 490) hususunun altı çizilmiştir. Dördüncü bölümün dördüncü çalışması, Ayşe Uzun tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Kur’ân Âyetlerinin Kullanımı”dır. Çalışmanın giriş bölümünde, kullanılan yöntemden ve Arap sözlükçülüğünde *Kur’ân* âyetlerini kullanma geleneğinden bahsedilmiştir. Sonrasında Kâşgarlı’nın eserine aldığı 26 ayet, eserde kullanım biçimleri açısından dörtlü bir tasnife tâbi tutularak ele alınmıştır. Kâşgarlı’nın Arap sözlükçülüğünde önemli bir yer tutan *âyetle istişhad* geleneğinden yararlandığı fakat Arapça sözlük yazarlarının bire bir izinde olmadığı tespitinde bulunulmuştur. Dördüncü bölümün beşinci ve son çalışması, Mustafa Ateş tarafından kaleme alınan “Dîvânü Lugâti’t-Türk’ta Yer Alan Fıkıh Terimleri Üzerine Bir Değerlendirme”dir. Çalışmada, “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te Türkçe asıllı fıkıh terimlerinin olup olmadığı, varsa bu terimlerin günümüze ulaşıp ulaşmadığı” sorusuna cevap aranmıştır. Kitabın dördüncü bölümünde yer alan mezkur çalışmalar, eserin bugüne kadar çok az irdelenen bir yönüne ışık tutmuştur. Nitekim Kâşgarlı’nın yaşadığı yüzyıl Türklerin İslâm medeniyetine yeni yeni dâhil olmaya başladığı bir sürece

tekâbül etmektedir. Yeni bir dinin ve medeniyetin benimsenmesi, doğal olarak toplumun dilinin ve düşüncesinin de değişmesini beraberinde getirmiştir. İşte bu değişimin nabız atışlarını kitabın “Din Dili ve Belleğin İnşası” başlığı altında yer alan metinlerden takip etmek mümkün olmuştur.

İnsanların hayatında olduğu gibi milletlerin ve dillerin hayatında da bazı önemli tarihler vardır. Türkçe için bu önemli tarihlerden biri de Kâşgarlı Mahmud’un “Türkçenin veri tabanı” ve bir “Türkoloji ansiklopedisi” sayılabilecek meşhur eserini tamamladığı kabul edilen 1074 yılıdır. Geride bıraktığımız 2024 yılı, bu abidevî eserin yazılışının 950. yılında yeniden hatırlanmasına ve daha iyi anlaşılmasına vesile olmuştur. Şüphesiz bunda, disiplinler arası bir yaklaşımla hazırlanan “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk” adlı kitabın büyük payı olmuştur. Bu kitapta, zengin bir muhtevaya sahip Kâşgarlı’nın sözlüğü sadece bir dil ve edebiyat yâdigarı olarak düşünülmemiş; mantıktan sosyolojiye, halk biliminden İslâm tarihine varıncaya kadar pek çok ilmin nazarından odağa alınmıştır. Eser, bu bakımdan kendisinden sonra yapılacak bilimsel çalışmalara da bir model olmuştur. Bununla birlikte bazı çalışmalarda birbirine çok yakın konuların işlenmesi, kitapta birtakım tekrarların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Coğrafya, tıp, etnoloji gibi disiplinlerin de işin içine katılmasıyla konu çeşitliliğinin artırılması bu tekrarların önüne geçebilirdi. Ayrıca eserin Türk dünyasını birleştirici rolü dikkate alınarak Türkî cumhuriyetlerden akademisyenlerin de katkısı sağlanabilirdi. Gelecekte, zikredilen eksiklikleri tamamlayacak ve bu kültür hazinesini farklı boyutlarıyla yeniden gündemimize taşıyacak çalışmaların hazırlanması en büyük temennimizdir.

Kaynakça

Kâşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lugâti’t-Türk. ed. Bilal Kemikli-Mehdin Çiftçi. Ankara: YTB Yayınları, 2024.